

Równania różniczkowe z opóźnieniem w opisie zjawisk biologicznych

Marek Bodnar

Zakład Biomatematyki i Teorii Gier,
Instytut Matematyki Stosowanej i Mechaniki,
Wydział Matematyki, Informatyki i Mechaniki, Uniwersytet Warszawski

XXX lat Instytutu Matematyki Stosowanej i Mechaniki
1987–2017

21 kwietnia 2017

Tematyka badań

Marek Bodnar

Marek
&
Monika

Monika J. Piotrowska

Zjawiska biologiczne

- Procesy nowotworowe
- Reakcje biochemiczne
- Działanie układu odpornościowego
- Procesy społecznie

Narzędzia matematyczne

- Równania różniczkowe z opóźnieniem
- Równania różniczkowe zwyczajne
- Równania reakcji-dyfuzji
- Automaty komórkowe

Choroby nowotworowe

- „Nowotwór” nie jest jedną chorobą. Rozróżnia się ponad 100 różnych rodzajów „raka”.
- W 2015 na świecie na różnego rodzaju choroby nowotworowe zmarło 8.8 miliona osób (1 zgon na 6 był spowodowany przez nowotwór).
- W Polsce w 2013 na nowotwory zachorowało ponad 150 tysięcy osób a zmarło prawie 95 tysięcy.

Czym się zajmujemy

- Glejaki — najczęstszy typ nowotworów mózgu.
- Rak prostaty.
- Rak piersi.
- Rak płuc.
- Białaczka.

Nowotwory mózgu

- Bierzemy udział w projekcie *Therapy Optimisation in Glioblastoma: An integrative human data-based approach using mathematical models* finansowanym przez James S. McDonnell Foundation
- W ramach tego projektu współpracujemy z Mathematical Oncology Laboratory z Uniwersytetu Castilla-La Mancha (którego szefem jest prof. Victor Perez-Garcia) oraz, pośrednio, z kilkunastoma ośrodkami medycznymi (i biologicznymi) w Europie.
- Naszym celem jest konstrukcja i analiza możliwie najprostszymi modeli matematycznych, które opisują procesy obserwowane klinicznie, by na tej podstawie móc zasugerować możliwe zmiany/ulepszenia istniejących protokołów leczenia.

Aktualne projekty badawcze

- Therapy Optimisation in Glioblastoma (James S. McDonnell Foundation)
- Modele i metody matematyczne w opisie wzrostu i leczenia nowotworów (NCN, OPUS)
- Modelowanie matematyczne nowotworów mózgu pochodzenia glejowego i ich odpowiedzi na terapie (NCN, Preludium, M. Bogdańska)
- Opóźnienia czasowe w stochastycznych modelach biologicznych (NCN, OPUS)

Zakończone projekty badawcze

- Matematyczne modelowanie procesów nowotworowych (Ministerstwo Nauki, Iuventus Plus)
- Matematyczne podstawy opisów wieloskalowych (Ministerstwo Nauki)
- Od komórki zdrowej do zmutowanej — matematyczny opis dynamiki różnych typów populacji komórkowych (KBN)
- Influence of delays on the models of angiogenesis process and immunotherapy of cancer (European Reintegration Grant)
- Modeling, Mathematical Methods and Computer Simulation of Tumour Growth and Therapy (Research Training Networks)
- Using mathematical modelling and computer simulation to improve cancer therapy (Research Training Networks)

Reakcje biochemiczne

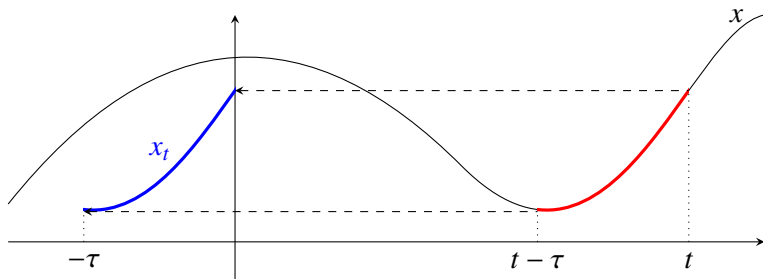
- Podstawą wielu procesów zachodzących w organizmach żywych są reakcje biochemiczne.
- Między innymi są to:
  - ścieżki sygnałowe;
  - ekspresje genów.
- W pojedynczej komórce w takich reakcjach czasem bierze udział tylko kilka molekuł, więc zachodzi potrzeba uwzględnienia tego (zwykle wówczas używamy modeli stochastycznych).

Równania różniczkowe z opóźnieniem

Pochodna w chwili t_0 zależy od wartości funkcji na całym przedziale $[t_0 - \tau, t_0]$ ($\tau \in \overline{\mathbb{R}}$).

Ogólna postać równania

$$\dot{x}(t) = f(t, x_t)$$

Co to jest x_t ?

Jest to funkcja $x_t : [-\tau, 0] \rightarrow \mathbb{R}^n$, $x_t(\theta) = x(t + \theta)$ dla $\theta \in [-\tau, 0]$.

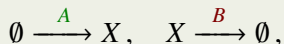
Równania z opóźnieniem — streszczenie teorii

- Przestrzeń fazowa jest nieskończeniewymiarowa (najczęściej przestrzeń funkcji ciągłych).
- Bardzo proste równania mogą dawać skomplikowaną dynamikę (np. zachowania chaotyczne mogą występować w modelu Lasoty-Ważewskiej i Mackeya-Glassa — jedno równanie z opóźnieniem).
- Dodanie opóźnienia może zmieniać stabilność stanów stacjonarnych.
- Gdy opóźnienie jest dyskretne (np. równanie jest postaci $\dot{x} = f(x(t), x(t - \tau))$), to można stosować metodę kroków. Indukcyjnie dowodzimy własności/rozwiązujemy równanie na odcinkach $[n\tau, (n + 1)\tau)$ stosując techniki i teorię równań różniczkowych zwyczajnych.

Matematyczna analiza modeli jest ważna!

Model reakcji z opóźnioną degradacją

Opis reakcji — proces urodzin i śmierci

- A — intensywność produkcji białka;
- B — intensywność degradacji białka.

Równanie

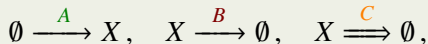
$$\dot{x}(t) = A - Bx(t), \quad t \geq 0,$$

$$x(0) = 0.$$

Matematyczna analiza modeli jest ważna!

Model reakcji z opóźnioną degradacją

Opis reakcji — opóźniona degradacja

- A — intensywność produkcji białka;
- B — intensywność degradacji białka;
- C — intensywność degradacji poprzez fosforylację (τ — średni czas trwania degradacji).

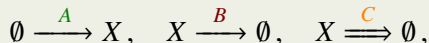
Równanie

$$\dot{x}(t) = A - Bx(t) + \boxed{}, \quad t \geq 0,$$
$$x(0) = 0.$$

Matematyczna analiza modeli jest ważna!

Model reakcji z opóźnioną degradacją

Opis reakcji — opóźniona degradacja

- A — intensywność produkcji białka;
- B — intensywność degradacji białka;
- C — intensywność degradacji poprzez fosforylację (τ — średni czas trwania degradacji).

Równanie (por. Bratsun *et. al.* (PNAS 102 (2005)))

$$\begin{aligned} \dot{x}(t) &= A - Bx(t) - Cx(t - \tau), \quad t \geq 0, \\ x(t) &= 0, \quad \text{dla } t < 0, \quad x(0) = x_0 \geq 0. \end{aligned}$$

Podstawowe własności modelu

$$\emptyset \xrightarrow{A} X, \quad X \xrightarrow{B} \emptyset, \quad X \xrightarrow{C} \emptyset$$

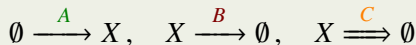
$$\dot{x}(t) = A - Bx(t) - Cx(t - \tau), \quad t \geq 0,$$

$$x(t) = 0, \quad \text{dla } t < 0, \quad x(0) = x_0 \geq 0.$$

Własności rozwiązań

- Rozwiązania są jednoznaczne i globalne;
- Istnieje jedyny dodatni stan stacjonarny $\bar{x} = \frac{A}{B+C}$;
- Bez opóźnienia: rozwiązania dążą monotonicznie $\bar{x}$;
- $B > C \implies \bar{x}$ lokalnie asymptotycznie stabilny dla $\tau > 0$;
- $B < C \implies \bar{x}$ lokalnie asymptotycznie stabilny dla $\tau < \tau_c$ i niestabilny dla $\tau > \tau_c$. W $\tau = \tau_c$ pojawiają się **oscylacje o stałej amplitudzie**.

Dlaczego model **nie** jest poprawny?

$$\dot{x}(t) = A - Bx(t) - Cx(t - \tau), \quad t \geq 0,$$

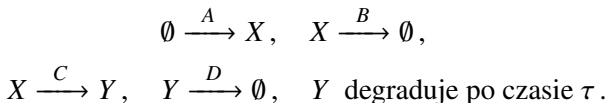
$$x(t) = 0, \quad \text{dla } t < 0,$$

$$x(0) = x_0 \geq 0 \quad (\text{reakcja zaczyna się w } t = 0).$$

Problem:

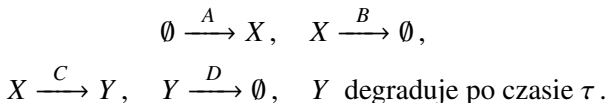
- **poziom modelu:** Białko, które zaczęło degradować w „opóźniony” sposób nie jest usuwane z układu $\implies$ może wziąć udział w kolejnej degradacji, czyli zostać usunięte z układu **kilka** razy;
- **poziom równania:** **Każde** rozwiązanie tego równania dla $B < C$ przyjmuje wartości **ujemne** dla pewnych $t \in [0, 4\tau]$.

Poprawiony model

- x — stężenie “aktywnych” białek X ;
- y — stężenie “nieaktywnych” białek Y , czyli tych, które weszły na ścieżkę „opóźnionego” rozpadu;
- z — stężenie wszystkich obserwowanych białek, czyli suma aktywnych i nieaktywnych: $x + y$;

Poprawiony model

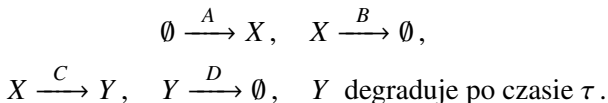
- x — stężenie “aktywnych” białek X ;
- y — stężenie “nieaktywnych” białek Y , czyli tych, które weszły na ścieżkę „opóźnionego” rozpadu;
- z — stężenie wszystkich obserwowanych białek, czyli suma aktywnych i nieaktywnych: $x + y$;

$$\dot{x}(t) = A - (B + C)x(t),$$

$$\dot{y}(t) = -Dy(t) + Cx(t) - Cx(t - \tau)e^{-D\tau},$$

Poprawiony model

- x — stężenie “aktywnych” białek X ;
- y — stężenie “nieaktywnych” białek Y , czyli tych, które weszły na ścieżkę „opóźnionego” rozpadu;
- z — stężenie wszystkich obserwowanych białek, czyli suma aktywnych i nieaktywnych: $x + y$;

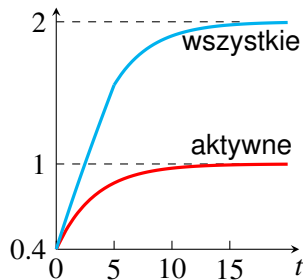
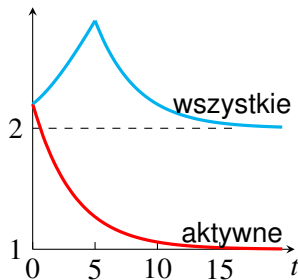
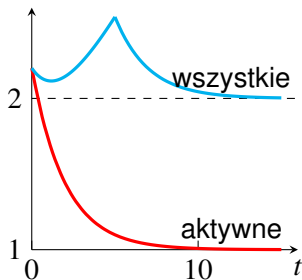
$$\dot{x}(t) = A - (B + C)x(t),$$

$$\dot{y}(t) = -Dy(t) + Cx(t) - Cx(t - \tau)e^{-D\tau},$$

$$z = x + y \implies \dot{z}(t) = A - Bx(t) - Cx(t - \tau)e^{-D\tau} - D(y(t) - x(t)).$$

Własności modelu

- Rozwiązania istnieją globalnie, są jednoznacznie i nieujemne;
- Wzór: $x(t) = \bar{x} + \left(x_0 - \frac{A}{B+C}\right) e^{-(B+C)t}$;
- $x_0 < \bar{x} \implies x(t) \nearrow \bar{x}, z(t) \nearrow \bar{z}$;
- $x_0 > \bar{x} \implies x(t) \searrow \bar{x}$, dla $t > 0$ i $z(t) \searrow \bar{z}$, dla dużych t ;
- **Oscylacje nie są możliwe.**

M.B., **U. Forýs**, J. Poleszczuk, *J. Math. Anal. Appl.*, **376**, 74–83, (2011)

Opóźnienia dystrybucyjne

- Zamiast opóźnienia dyskretnego $x(t - \tau)$ rozważamy opóźnienie, które jest rozłożone wokół średniej wartości τ_{av} , które jest zadane

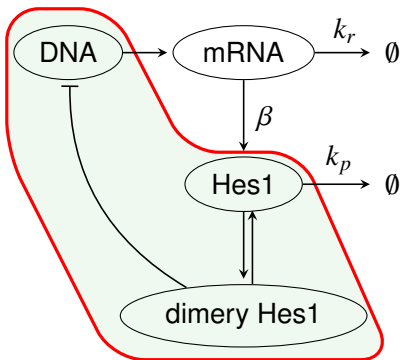
$$\int_0^{\infty} \theta(s)x(t - s)ds,$$

gdzie θ jest miarą probabilistyczną o średniej wartości τ_{av} .

- Taka postać opóźnienia tworzy problemy matematyczne (np. zwykle nie można stosować metody kroków).
- Region stabilności zwykle się zwiększa w stosunku do przypadku opóźnienia dyskretnego.

M.B., M.J. Piotrowska, *Comm. Nonlinear Sci. Num. Sim.* (2016).

Model ekspresji genu ze sprzężeniem zwrotnym

- Białko Hes1 wiąże się do nici swojego DNA blokując transkrypcję.
- Intensywność produkcji mRNA zależy od zagęszczenia białka (pętla ujemnego sprzężenia zwrotnego).
- W modelu opisujemy jedynie stężenie mRNA i białka.

- Klasyczny model (Monk, 2003):

$$\begin{cases} \dot{r}(t) = f(p(t - \tau_r)) - k_r r(t), \\ \dot{p}(t) = \gamma_p r(t - \tau_p) - k_p p(t). \end{cases}$$

- Zwykle $f(p) = \frac{\gamma_r k^h}{k^h + p^h}$.

Czy te oczy mogą kłamać, czyli o wynikach symulacji

- Układ ma dokładnie jeden dodatni stan stacjonarny.
- Opóźnienie może spowodować pojawienie się oscylacji.
- Dla jakich wartości opóźnienia będą występowały oscylacje?

Wyniki numeryczne

τ	wygaśnięcie	okres
0	0	
10	240	170
30	870	170
40	1900	170
50	9500	170
80	∞	280

M. Jensen et al., *FEBS Lett.* (2003).

Czy te oczy mogą kłamać, czyli o wynikach symulacji

- Układ ma dokładnie jeden dodatni stan stacjonarny.
- Opóźnienie może spowodować pojawienie się oscylacji.
- Dla jakich wartości opóźnienia będą występowały oscylacje?

Wyniki numeryczne

τ	wygaśnięcie	okres
0	0	
10	240	170
30	870	170
40	1900	170
50	9500	170
80	∞	280

M. Jensen et al., *FEBS Lett.* (2003).

Wyniki analityczne

Dla parametrów jak obok:

Stabilne oscylacje pojawiają się dla $\tau \approx 41$.

Amplituda stabilnych oscylacji jest bardzo mała, około 0,2, podczas gdy amplituda na początku może być dużo większa.

M.B., A. Bartłomiejczyk, *Non. Anal. RWA*, 2012

Stan stacjonarny może być globalnie stabilny.

M.B., *J. Diff. Eqs.*, 2015

Transformacja złośliwa glejaków niskiego stopnia

Główne założenia

- Nowotwór rozrasta się zgodnie z równaniem Fishera-Kołmogorowa (dyfuzja + wzrost logistyczny).
- Wysoka gęstość komórek sprzyja transformacji złośliwej.
- Lek podajemy w $t_k = t_0 + k\Delta$, $k = 1, \dots, N$ i zakładamy wykładniczy spadek jego stężenia we krwi.
- Początkowo rozkład gęstości komórek — Gaussowski.

$$\frac{\partial}{\partial t} u = \Delta u + \rho u (1 - u - u_d) - \alpha c u, \quad \frac{\partial}{\partial t} c = -\lambda c,$$

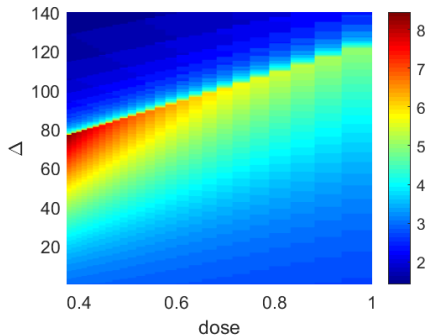
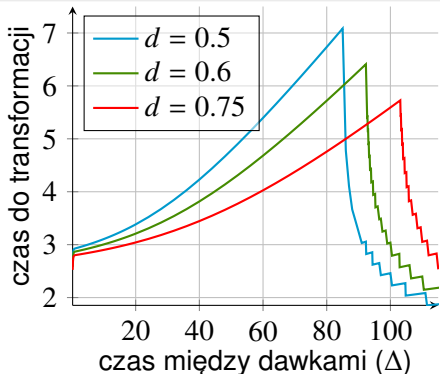
$$\frac{\partial}{\partial t} u_d = \Delta u_d - \frac{\rho}{k} u_d (1 - u - u_d) + \alpha c u, \quad c(t_i, x) = \lim_{t \rightarrow t_i^-} c(t, x) + d_i,$$

Model zgadza się z danymi klinicznymi (dane ze szpitala w Bern).

M.U. Bogdańska, M.B., J. Belmonte-Beitia, M. Murek, P. Schucht, J. Beck,
V.M. Pérez-García, *Mathematical Biosciences*, 2017, **288**, 1–13.

Optymalizacja leczenia — wyniki wstępne

Dalsze badania

- Jaka jest toksyczność leku (na razie założyliśmy, że średnia dawka leku jest ustalona).
- Projektowanie eksperymentu (in vivo, na myszach/szczurach), który by potwierdził hipotezy.

Dziękuję za uwagę!

